

УДК 371.671

к. пед. н., доц. **Арешонков В. Ю.**
(ЖДУ імені Івана Франка)**ЗМІСТ ШКІЛЬНОЇ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ ЗА ПРОГРАМАМИ 1923 – 1924 РОКІВ**

У статті на архівних матеріалах висвітлюються особливості побудови навчального змісту шкільного суспільствознавства в Радянській Україні в 1923-1924 рр. Зроблено висновок, про диференціацію навчального змісту за типом населеного пункту (місто, село), за різновидом школи (школа селянської молоді, школа ФЗУ, школа робітничої молоді цукрової промисловості, земельна школа, сільськогосподарська школа тощо), за частиною території України (міська приморська школа, сільська приморська школа тощо), про відмінність змісту освіти в школах України порівняно зі школами РСФСР.

Ключові слова: суспільствознавча освіта, шкільна освіта, зміст освіти, навчальна програма.

В статье на архивных материалах высветлены особенности построения учебного содержания школьного обществоведения в Советской Украине в 1923-1924 гг. Сформулирован вывод о дифференциации учебного содержания по типам населенного пункта (город, село), по разновидности школы (школа сельской молодежи, школа ФЗУ, школа рабочей молодежи сахарной промышленности, земельная школа, сельскохозяйственная школа), по части территории Украины (городская приморская школа, сельская школа и. т.п.), об отличии содержания обучения в школах Украины в сравнении со школами РСФСР.

Ключевые слова: обществоведческое образование, школьное образование, содержание образования, учебная программа.

Basing on the archival materials the article presents specific features of the syllabus content of social science education in the Soviet Ukraine within the period of 1923-1924. The conclusion is made about the differentiation of educational content by locality type of school (city, town), the type of school (school of peasantry youth, trade schools, schools for young workers of the sugar industry, agricultural school, etc.). According to the territorial principle of division there are following types of schools: seaside city schools, seaside village school, etc. The difference between the curriculum content of education in schools of Ukraine compared to schools of the RSFSR.

Keywords: social science education, school education, educational content, curriculum.

Постановка проблеми. У наш час гостроти й актуальності набуває проблема побудови змісту шкільної суспільствознавчої освіти, що безперервно оновлюється і трансформується. За умов зламу світоглядної парадигми сучасного українського суспільства, пошуку нових ціннісних орієнтацій молоді та переходу нинішнього шкільного суспільствознавства на компетентнісну та діяльнісну основу актуалізується відповідний досвід початку 20-х рр. ХХ ст., коли схожі проблеми щодо зміни змісту шкільної освіти виникли перед науковцями і методистами новонародженої Радянської України. Цей суперечливий період розвитку суспільствознавства був надзвичайно плідним, залишивши багато матеріалів для конструктивно-критичного аналізу. Його вивчення і творче переосмислення є потенціалом для визначення принципів та шляхів формування нового змісту шкільного суспільствознавства, оскільки сьогодні ми багато в чому повторюємо шлях науковців і методистів 20-х рр. ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень. Проблема формування змісту суспільствознавчої освіти знайшла відображення в працях К. Баханова, О. Дятлової, Л. Пироженко, О. Пометун, А. Приходько, Т. Самоплавської, І. Смагіна та інших. Проте аналіз публікацій, присвячених зазначеній тематиці виявив, що вітчизняні дослідники, аналізуючи навчальні програми та підходи до навчання, використовують в основному російські джерела і наукові дослідження (Л. Буцика, М. Богуславського, С. Єгорова та ін.), які побудовані на програмах шкіл РСФСР. А слід зазначити, що у першій половині 20-х років зміст програм із суспільствознавства в Україні відрізнявся від змісту російських програм. Комплексні програми в РРФСР вперше

були видані в 1923 р., а в УРСР – у 1924 р. Зміст українських програм дещо відрізнявся від змісту програм НКО РРФСР, оскільки вони відбивали специфічні природні і виробничі умови України.

Отже, *метою* нашої статті є висвітлення на архівних матеріалах фонду 166 «Міністерство освіти України» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України особливостей, структури та побудови навчального змісту шкільного суспільствознавства.

Аналіз документів і матеріалів Народного комісаріату освіти УСРР, виступів і промов організаторів освіти в Україні, зокрема доповіді Я. Ряппо «Організація методичної роботи» (1923 р.), дав змогу зробити висновок, що кардинальна зміна змісту всієї освіти, а суспільствознавчої зокрема, почалася тільки в 1923–1924 навчальному році [1, арк. 14].

Основним завданням і метою української школи в період диктатури пролетаріату визначалося надання вихованцям необхідного класового орієнтування в навколишній дійсності, і на цій основі – ґрунтовну підготовку класового борця на господарському та громадсько-культурному фронті. Зрозуміло, що це було можливо лише за певної системи організації суспільствознавчої освіти, вибору із загальної суми суспільствознавчих знань певного матеріалу, доцільним розташуванням цього матеріалу, його цільовою установкою і відповідною методикою його засвоєння. Концепція трудової школи у 1923 р. удосконалилася. В пояснювальній записці до плану і програми викладання на першому ступені єдиної трудової школи зазначалося, що трудова школа – це не тільки природний метод навчання дитини, але й школа соціального виховання громадян трудової держави, що відповідає соціальному ідеалу людини. Вступаючи до школи дитина потрапляє в нове для неї середовище чужих людей: своїх однолітків і вчителів. І завдання вчителя полягає в тому, щоб з одного боку допомогти прояву індивідуальних запитів і схильностей дітей, а з іншого боку сприяти зростанню обумовленої свідомістю і почуттями солідарності в керованій або віковій групі дітей [1, арк. 47].

Зазначалося, що «школа є ембріоном суспільного життя і як така, повинна бути за духом і організацією маленькою самоврядною громадою. Шкільне самоврядування повинно навчити дітей тієї спільної роботи в інтересах суспільства, в умовах якої кожен повинен пристосуватися і до всього суспільного в цілому і розуміти власні обов'язки по відношенню до колективу» [1, арк. 49 об.].

Основне завдання і основна проблема нових програм із суспільствознавства – пошук нового змісту навчання. Члени Науково-педагогічної секції зазначали, що для них не так важливими були навички і вміння учнів, скільки підбір дійсно нового і сучасного навчального змісту. Вважалося, що новий зміст потрібно опановувати і новим комплексним методом, який поступово перетворювався на універсальний. Становлення нового змісту суспільствознавчої освіти та створення програм супроводжувалося не тільки пошуком учительства різних регіонів, а й жвавими педагогічними дискусіями на багаточисельних з'їздах, конференціях, зібраннях, читаннях. Навчальні програми з суспільствознавства будувалися комплексно за лінією: рідний дім – дитячі установи – рідне село – місто – волость – повіт – губернія – Україна – планета Земля.

Основним новаторським методичним підходом до навчався закріплювався комплексний метод (комплексна система), при застосуванні якого весь навчально-виховний матеріал розбивається на низку тем, що вивчаються без поділу їх на окремі навчальні «предмети» [2, арк. 14]. Однак, зазначав у 1923 р. Я. Ряппо, поки кількість і зміст цих тем в програмах трудової школи Соцвиху не відповідає ні віковим можливостям учнів, ні кваліфікації вчителя, ні реальним можливостям школи [2, арк. 15]. Але комплексний метод, що застосовувався більш-менш задовільно в молодших концентрках, де інтерес учнів молодших вікових груп обмежувався питаннями загального характеру і поки не було потреби в систематичних методах дослідження процесів, створював значні труднощі в старших концентрках, і особливо в професійних навчальних закладах, де була необхідна систематика, аналіз, поглиблення і засвоєння мінімуму конкретних навичок. Оскільки до 1924 р. спроби комплексної побудови програми в профшколах були безуспішні, то Я. Ряппо пропонував поетапний перехід на новий універсальний метод навчання. Він рекомендував для початку групувати навчальний матеріал, у тому числі суспільствознавчий, з прив'язкою

його до загальних і спеціальних знань за певною кваліфікацією. Наприклад, навчальні програми 1923 р. шкіл робітничої молоді цукрової промисловості, транспорту і сільського господарства із суспільствознавства, за змістом прив'язувалися до майбутньої професії учня і включали теми з культурології, політекономії, історії пролетарського і комуністичного руху, конституційного права, економіки, знань про профспілковий, молодіжний і жіночий рух:

- короткий нарис історії культури;
- теорія капіталізму: первісне капіталістичне накопичення; основи капіталістичного господарства; протиріччя капіталістичного способу виробництва; розвиток капіталізму;
- фінансовий капітал; концентрація і централізація виробництва; акціонерні компанії; теорія демократизації капіталу та її неспроможність, синдикати і трести; збільшення ролі банків; зрощення банків із промисловістю; захватна політика фінансового капіталу; державний капіталізм; світова війна; крах капіталізму;
- пролетарська диктатура; марксистське вчення про державу; Паризька комуна, як перша спроба пролетарської диктатури; радянська влада;
- комуністичне суспільство; знищення протиріч капіталістичного ладу; організація виробництва і розподіл в комуністичному суспільстві;
- утопічний і науковий соціалізм. Матеріалістичне розуміння історії; розбір комуністичного маніфесту;
- історія Р.К.П.; народництво; «Земля і воля»; народовольці і чорнопередільці; крах народників; виникнення робітничого руху; етапи та історія Р.С.Д.П.; лютнева і жовтнева революція; світова роль комуністичної партії; дрібнобуржуазні партії та їх роль в епоху пролетарської революції;
- завдання комуністичного інтернаціоналу; 2-й Інтернаціонал і його крах; організація всієї революційної пролетарської пропаганди під знаменами 3-го Інтернаціоналу;
- Конституція Р.С.Ф.С.Р.; огляд основних параграфів радянської конституції і порівняння їх з конституціями буржуазних держав;
- організація промисловості і землеробства в Р.С.Ф.С.Р.; електрофікація; продовольча політика в період війни і після 10-го з'їзду Р.К.П.; продподаток; кооперація; оренда; товарообмін з капіталістичними державами;
- профспілки та їх роль в капіталістичній державі і в Радянській Росії;
- поточні завдання комуністичної партії;
- комсомол;
- жіночий рух [2, арк. 9].

Як зазначалося в навчальній програмі для транспортної профшколи, зміст курсу суспільствознавства «охоплював основні моменти устрою суспільства, теорію та історію класової боротьби аж до диктатури пролетаріату... радянське будівництво, причому з особливою докладністю необхідно зупинитися на політиці й організаційних формах у галузі промислового будівництва» [3, арк. 101].

У контексті завдань з реформування шкільної освіти Я. Ряпшо значну увагу приділяв реформі змісту суспільствознавчої освіти, його структури та спрямованості. На основі порівняння навчальних програм із суспільствознавства в Україні і РРФСР він рекомендував ув'язати зміст шкільного суспільствознавства в масовій школі із змістом суспільствознавчої освіти у вищій школі, змістом політичної освіти в закладах профосвіти [4, арк. 17-18].

Основними навчально-методичними посібниками для вчителів суспільствознавства у 1924 р. на території України визначалися книги Б. Жаворонкова («Історія і суспільствознавство в школі», «Як працювати на суспільствознавстві», «Орієнтовні заняття по суспільствознавству») і Н. Крупської («Екскурсії по суспільствознавству»). [4, арк. 87-88].

У 1924 р. у проектах навчальних програм перших 4-х років чотирьохрічних та семирічних шкіл зазначалося, що програмний матеріал 1-го року навчання укладається в 5 комплексів: три з них природознавчого характеру – осінь, весна, зима і два суспільствознавчого – сім'я і школа. Планувалося ці комплекси опрацьовувати паралельно, встановлюючи тісний зв'язок між природою, працею і суспільством [4, арк. 5].

Зміст комплексів із суспільствознавства розглянемо на особливостях програми для шкіл приморського району України. Комплекс із суспільствознавства для 1-го року навчання передбачав, крім іншого, засвоєння учнем такого змісту: школяр і сім'я; члени сім'ї

школяра; розваги членів сім'ї; зв'язок сім'ї школяра через рідних чи знайомих із селом; сільська праця; селянин і робітник та їх спільна боротьба проти буржуазії; житло школяра; сусіди дитини по будинку, їх заняття, взаємні стосунки зі школярем; життя у дворі і на вулиці в різні пори року; школа; знайомство зі школою та її роботою; організація осередку «Червоне зернятко»; ланки «юних ленінців»; охорона школи від різних хвороб (гігієнічні навички, щеплення) [4, арк. 13-14].

На другому році навчання дитини розширювалася сфера її спостережень і в контексті змісту суспільствознавчої освіти поглиблювалася від сім'ї і школи до спостереження і вивчення свого населеного пункту і його околиць, знайомства з працею людини, що створює культурне життя. Таким чином природа, праця людей і суспільні відносини перепліталися між собою і весь матеріал розташовувався за трьома рубриками: природа, праця, суспільство. Комплекс із суспільствознавства для 2-го року навчання учнів міських шкіл приморського району, крім іншого, передбачав засвоєння учнем такого змісту: праця людей; види праці людей на морі: моряків, морських вантажників, працівника на маяку і т.і.; важкі сторони життя вантажників; небезпеки і багатство вражень у моряків; хліб, як предмет вивозу морем; спуски до моря; мости; порт і його споруди; зміцнення і облицювання берегів; мол і хвилеріз; маяк; пристань; види суден; навантаження й розвантаження суден [4, арк. 152].

Зміст курсу суспільствознавства для шкіл селянської молоді дещо відрізнявся:

1. Наша сільська рада і наш волвиконком. Як вони обираються, в які терміни і в якій кількості, хто має право вибиратися, хто не має права. Виборче право. Чим відрізняється радянське виборче право. Де більше захищають інтереси робітників і селян.

2. Структура радянської влади. Сільські ради, волосні, повітові, губернські та обласні. З'їзди Рад та їх виконкоми, з'їзди рад ЦВК, Раднарком. Автономні та національні республіки як братський союз робітників і селян. Основні положення Конституції СРСР.

3. Перші закони Радянської влади після Жовтня. Декрет про мир, про землю, про націоналізацію фабрик, заводів і банків, про 8-годинний робочий день. Державна діяльність радвлади.

4. Народні комісаріати, їх функції. Як обороняється СРСР проти буржуазії (Червона армія). Засоби, необхідні для роботи радорганов і звідки вони беруться. Величезність території СРСР. Чисельність населення, класовий склад. Необхідність сільськогосподарського податку. Кому робити пільги. Податки у нас і за кордоном. Куди йшли податки при царизмі. Поступове зменшення податків з розвитком господарства. Що таке волосний бюджет і на що він йде.

5. Стан сільського господарства у СРСР. Обстеження потужностей сільського господарства в нашому селі а) по землі, б) по худобі; в) за знаряддям, робочою силою, співвідношення цих елементів. Класові групи в селі: біднота, середняки, куркулі. Наймити. Кооперація – знаряддя боротьби з куркульством. Компартія і кооперація. Що таке профспілка. Селянські комітети взаємодопомоги.

6. Село без міста – місто без села. Без промисловості сільське господарство не підняти. Трести й синдикати. Що промисловості треба від сільського господарства та навпаки. Як відбувається обмін. Приватна промисловість і торгівля. Приватна торгівля в селі. Як з нею боротися. Споживкооперація.

7. Земельна політика радянської влади. Розподіл землі в царській Росії. Які вимоги селян. Що дали селянам закони радянської влади. Земельний кодекс – сутність та значення. Заходи підняття сільського хазяйства. Значення сільськогосподарської виставки, агропропаганда.

8. Суспільний побут сучасного села і пережитки в ній старого. Організація народної освіти в нашому селі. Культурне життя в селі. Грамотність. Поширення книг і газет. Школа, хата-читальня, клуб.

9. Ленін і Російська Комуністична партія. Комунізм і селянство. Біографія Леніна. РКП. Що дала революція. Обов'язок кожного комуніста. Програми РКСМ. Ленінські заповіді.

10. Перше Травня – міжнародне свято праці. Історія. Комінтерн. Міжнародне становище СРСР [5, арк. 207-208].

Програма із суспільствознавства для шкіл ФЗУ (1924 р.) Київщини складалася з двох частин: курс пропедевтичний і курс систематичний. Пояснювальна записка до програми наголошувала, що навчальний зміст суспільствознавства повинен був ґрунтуватися не тільки на принципі поєднання навчального матеріалу із сучасністю, а й на принципі науковості, який розуміли як одночасне засвоєння учнями наукової системи марксизму і методу історичного розуміння суспільства. Такий підхід до навчального змісту суспільствознавства продукувався завданнями шкіл ФЗУ, а саме: «школи ФЗУ є школами бойової підготовки «Молодої гвардії» пролетарської революції. Тут мало політичної грамоти, достатньої для пересічного бійця Червоної армії праці. Випускник школи ФЗУ покликаний відігравати роль, відповідну ролі політбійця (молодшого політскладу) в лавах військової Червоної армії. Він повинен не тільки здобути знання і революційний світогляд, але й засвоїти знання громадянського світогляду. Більш того засвоєння матеріалістичного методу і набуття навичок самостійно розбиратися в явищах суспільного життя з позицій інтересів практики пролетарської революції – є основним завданням курсу суспільствознавства в школах ФЗУ» [6, арк. 15]. Весь курс повинен крім цього будуватися з певним ухилом у бік практики, в бік «прикладного суспільствознавства». У пояснювальній записці до програми зазначалося, що незважаючи на схожість історичної частини пропонованої програми із звичайними програмами історії або історії культури, по суті, курс суспільствознавства залишався цілком своєрідним, пристосованим до особливих завдань які стояли перед школами ФЗУ.

Оскільки метою програми визначалося не перерахування тих фактів, знати які повинен кожний школяр, а вказівка на ті суспільні утворення, які повинні послужити матеріалом для практичного засвоєння методу історичного матеріалізму, то «матеріал повинен бути представлений в його живому стані процесу, а не у вигляді вирваного з конкретної історичної обумовленості застиглого «факту»» [6, арк. 16].

Відповідно до такої мети і завдань вважалося за доцільне формувати зміст курсу за історико-хронологічним принципом, але «монолітно». Це означало відсутність окремих курсів з історії, наприклад господарських форм, класової боротьби, історії національних рухів, релігії, оскільки для отримання знань таке розчленовування предмета зручне, але для засвоєння марксистського методу – «нікуди не годиться» [6, арк. 16].

Викладач мав висвітлити перед учнями певну суспільну формацію в її найбільш яскравих типових рисах базису і всіх надбудов у конкретних умовах середовища (місце і час). Після цього, починався «суспільний аналіз» цієї суспільної формації за допомогою методу історичного матеріалізму. В якості допоміжного матеріалу залучалися результати раніше поставлених дослідів. Саме для такої роботи були необхідні порівняльно-історичний метод та певний запас історичних знань.

В результаті кожного проведеного у такий спосіб суспільствознавчого дослід у учнів мало залишитися уявлення про взаємини між базисом, надбудовою, а також про діалектичний процес, що дав життя конкретній суспільній формації. Розвиток виробничих сил, як основа процесу, мав при цьому висвітлюватися особливо яскраво. Таким чином, від бесіди до бесіди протягом всього курсу повинен був накопичуватися матеріал та методологічні навички в пізнанні суспільних явищ, які планувалося підсумувати та остаточно оформити на четвертому році навчання в курсі основ історичного матеріалізму. Через весь курс червоною ниткою мала проходити історія комунізму. Весь суспільний розвиток мав бути представлений: від первісного комунізму, через його заперечення за індивідуальних форм господарства, до нового комунізму – синтезу на виробничо-ускладненій основі. Вказувалося на необхідне відзначати кожне комуністичне явище суспільного життя і в сфері класової боротьби, і в сфері ідеології. Вважалося, що елементом, який зв'язував курс з сучасністю мало стати обов'язкове виділення своєрідних форм суспільного розвитку на кожній його стадії в Східній Європі взагалі, в Росії і на Україні зокрема. Значення такого виділення потрібно було розшифрувати перед учнями. Воно мало підготувати в кінцевому рахунку матеріал для твердої впевненості, що саме Росія виступила в ролі ініціатора світової пролетарської революції.

Як зазначалося у програмі, основне завдання курсу, – дати учням «практичну підготовку до громадської роботи, підготовку, засновану на науковій теорії, а разом з тим

зв'язати історичну побудову курсу з вимогами і запитамі поточного моменту – відображеними на загальній схемі розподілу курсу в часі» [6, арк. 16].

Пропедевтичний курс мав на меті з елементами пропаганди зафіксувати засадничі положення для вивчення курсу, «дати необхідні знання, підходи до вивчення суспільних явищ, закріпити тісний зв'язок між теорією і практикою, між життям і наукою, між виробництвом і суспільством в цілому» [6, арк. 19].

Висновки. Отже, у 1923-24 рр. в Україні здійснювався перехід до навчання інтегрованого суспільствознавства на основі комплексного методу як універсального. Паралельно залишалися як окремі курси в певних різновидах навчальних закладів економічна географія України та українознавство. Аналіз програм виявляє диференціацію навчального змісту за типом населеного пункту (місто, село), за різновидом школи (школа селянської молоді, школа ФЗУ, школа робітничої молоді цукрової промисловості, земельна школа, сільськогосподарська школа тощо), за частиною території України (міська приморська школа, сільська приморська школа тощо), відмінність змісту в школах України порівняно зі школами РСФСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 3, спр. 893, арк. 64.
2. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 554, арк. 179.
3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 217, 230 арк.
4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 352, 244 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 363, 320 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 364, 60 арк.

Рецензент: д. пед. н., проф. Сейко Н. А.